

05 AGUSTOS 1987

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
D E R G İ S İ

SAYI : 2

KAYSERİ—1985

**ŞEHRİSTANİ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE
«el-MİLEL ve'n-NİHAL» İSİMLİ ESERİNİN DİNLER TARİHİ
İLE İLGİLİ ÖNEMLİ BÖLÜMLERİNİN TERCÜMESİ**

Yrd. Doç. Dr. Şaban KUZGUN

H A Y A T I :

Asıl adı Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed olan Şehristanî, Horasan, Nisabur ve Harizm arasındaki bölgede bulunan ve Horasan'ın kuzeyinde kalan Şehristan'da dünyaya gelmiştir (1). Doğduğu yere nisbetle kendisine Şehristanî ünvanı verilen (2) bu bilginin doğum yılı hakkında kesin bir tarih verilememekte; bazı kaynaklar H. 469 yılını (3), bazı kaynaklar da H. 467 yılını (4) doğum tarihi olarak gösterirken, diğer bazı kaynaklar Şehristanî'nin öğrencisi Sem'anî'den naklen onun H. 479 yılında doğduğunu ifade etmektedirler (5). İbni Hallikan onun doğum tarihi hakkında şunları söylemektedir. «Şehristanî H. 467 yılında doğdu. Ben müsveddelerime böyle kaydetmişim, bu bilgiyi kimden aldığımı hatırlayamıyorum. Ama İbni Sem'anî, ez-Zeyl isimli eserinde kendisinin Şehristanî'ye doğum tarihini sorduğunu onun da H. 479 yılında doğduğunu söylediğini ifade ediyor» (6). Muhammed Tanci 467 ile 469 tarihlerinin son rakamları olan 7 ile 9 ra-

- (1) Kaynakların bir çoğu Şehristan ismi ile anılan üç yerin bulunduğunu birinin Türkistan bölgesinde, diğer ikisinin İran bölgesinde olduğunu söylemekte, Şehristanî'nin Türkistan Şehristan'ında doğduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca bu bölgede pek çok alim ve fadil ilim adamının yetiştiğini kaydetmektedirler. Bak. Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan, Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebna'iz-Zaman, C. III, Kahire, 1948, s. 403; İsmail Ebu'l-Fida, el-Muhtasar fi Ahvali'l-Beşer, İstanbul, H. 1280, s. 29.
- (2) Zekerriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, Âsaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad Beyrut 1969, s. 389.
- (3) Ebu Nasr Abdülvahhab b. Takiyyuddin es-Subkî, Tabakatu's-Şafiiyyetü'l-Kübra, C. IV, Kahire, H. 1324, s. 78.
- (4) Yusuf İlyan Serkis, Me'cemu'l-Matbuatu'l-Arabiyye ve'l-Muarraba, C. II, Mısır, H. 1346, s. 1153.
- (5) Hayrettin Zirikli, el-İlam Kamus-u Teracim li Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa C. VII, Şam, H. 1373, s. 83.
- (6) İbni Hallikan, a.g.e., C. III, s. 403.

kamlarının, arap harfleri ile yazılışı esnasında, bu iki rakamın yazılışının birbirine benzemesinden dolayı bir karışıklığın meydana gelmiş olabileceğini ifade ediyor (7).

Çocukluğunun nasıl geçtiği pek iyi bilinmemekle beraber daha sonraki durumuna bakılarak o dönemde iyi bir tahsil yaptığı ve memleketi olan Şehristan'da arapça, mantık, hesap tahsil ettiği anlaşılmaktadır (8). İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra o dönemde önemli bir ilim merkezi olan Nisabur'a gitmiş ve tahsiline orada devam etmiştir. Nisaburda Ahmed el-Hvafi'den Fıkıh, Ebu'l-Kasım Selman b. Nasır el-Ensari'den usul, kelam, cedel usulü ve ilâhiyyun felsefesi, Ali b. Ahmed el-Medainî'den hadis, Ebu Nasr el-Kuşeyri'den fıkıh ve kelam tahsil etti (9). Daha sonra Nisabur'dan ayrılarak Harizm'e giden Şehristanî, orada akli ve nakli ilimler, felsefe ve ahlâk tahsiline devam etti (10). Harizm'de bulunduğu sıralarda Harizm, Cürcan, Horasan ve Nisabur arasındaki bölgede çeşitli seyahatler yapan Şehristanî, (11) daha sonra H. 510 yılında hac vazifesini îfa etmek üzere Mekke-i Mükerrreme'ye gitti. Bu vazifeyi îfa ettikten sonra Bağdat'a geldi. Üç yıl Bağdat'ta kalan Şehristanî, bu süre zarfında hem öğrenci yetiştirmiş, hem de halka vaaz-u nasihat etmiş ve Bağdat halkının büyük takdirine mazhar olmuştur (12). Bağdat'ta bir yandan Nizamiye medresesinde ders verip camilerde vaaz ederken, diğer yandan ilim meclislerinde çeşitli fikrî münakaşalara katılmış, devrinin ünlü bir çok bilgini ile ilmî müzakerelerde bulunmuştur (13). Üç yıl Bağdat'ta kaldıktan sonra oradan ayrılarak muhtemelen Horasan'a giden Şehristanî, Sultan Sencer'in veziri Ebu'l-Kasım Muhammed b. el-Muzaffer'in hizmetine girmiş, bu sırada el-Milel ve'n-Nihal isimli eserini kaleme alarak bunu vezir el-Muzaffer'e takdim etmiştir (14). Adı geçen vezir'in Sultan tarafından azledilmesinden

(7) Muhammed Tanci, Şehristanî, İslâm Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul, 1970, s. 393.

(8) Muhammed Tanci, a.g.e., C. XI, s. 393.

(9) Ebu Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî, Mu'cemu'l-Buldan, C. V, Mısır, 1906, s. 315.

(10) Muhammed Tanci, a.g.e., C. XI, s. 393.

(11) Muhammed Fethullah Bedran, Mukaddime, el-Milel ve'n-Nihal'in 1947 yılı Mısır neşrinin I. cildinin önsözü, Mısır, 1947, s. 3-5.

(12) Yakût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, C.V., s. 315; Muhammed Seyyid Geylanî, Mukaddime, el-Milel ve'n-Nihal'in 1975 yılı Beyrut baskısının I. cildinin önsözü, Beyrut, 1975, s. 3.

(13) Muhammed Tanci, Şehristanî, İslâm Ansiklopedisi, C. XI, s. 394.

(14) Muhammed Tanci, a.g.e., C. XI, s. 394.

sonra Horasan'dan ayrılarak Tebriz'e gitmiş, orada Nakib el-eşraf Ebu'l-Kasım Ali b. Cafer el-Müsevî'nin hizmetine girmiş ve ona da el-Milel ve'n-Nihal'in bir nüshasını takdim etmiştir (15).

H. 510 yılında Bağdat'a gelen, 513 yılında Bağdat'tan ayrılan Şehristanî, 514 yılında Horasan'a gelmiş, 526 yılında Horasandan ayrılarak Tebriz'e gitmiştir. Onun Tebriz'de ne kadar kaldığını Kaynaklar açıkça zikretmemektedirler. Çeşitli entrika ve fitnelerden bunalan bilgin, sonunda doğum yeri olan Şehristan'a avdet etmiş, ömrünün son günlerini Şehristan'da geçirmiş ve H. 548 yılının Şaban ayının son günlerinde burada vefat etmiştir. Ölüm tarihi olarak 547 yılını rivayet edenler olmasına rağmen, kaynaklar 548 tarihinin daha doğru olduğunu zikretmektedirler (16).

Çocuk sahibi olup olmadığı konusunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanmadığı gibi, evlenip evlenmediği hususunda da herhangi bir kayıt mevcut değildir. Öğrenci yetiştirme hususunda fazla titizlik göstermeyen Şehristanî, daha çok devlet ricali ile temas ve meşverette bulunmayı tercih etmiştir. Öğrencilerinin sayısı az olup, bunların başlıcaları olarak ünlü kelamcı el-Mûcir el-Bağdadî ve Ebu Saad es-Sem'anî gösterilebilir (17).

ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ :

Kelam, fıkıh, felsefe alanlarındaki araştırmalarının yanısıra, özellikle dinler ve mezhepler tarihi sahasındaki yaptığı çalışmaları ile temayüz eden Şehristanî, bir yandan fakih, filozof ve tarihçi bir hüviyete sahip olarak görünürken, öbür yandan onu (hac vazifesini ifa için gittiği Mekke'de ve dönüşte Bağdat'ta) camilerde vaaz-u nasihat eden ve çok güzel konuşan bir hatip olarak görüyoruz (18). Kaynakların verdiği bilgilere göre o, çok zekî bir insan olup hafızası çok kuvvetli idi. İnsanlara karşı nazik davranan, i'tidal sahibi, his ve duygularına hakim olmasını bilen Şehristanî, araştırmalarında sağlıklı sonuçlara ulaşabilen ve ele aldığı konuları bütün yönleri ile değerlendirebilen bir kimse idi. Yaşadığı asrın pek çok bilgini gibi devamlı seyahat eden Şehristanî, (19) yine o devrin bir çok alimi gibi devlet adamları ile ülfet kurmuş, onların hizmetine girmiş ve eserlerini onlara takdim etmiştir.

(15) Muhammed Tanci, a.g.e., C. XI, s. 394.

(16) İbni Hallikan, Vefeyatü'l-A'yan, C. III, s. 404.

(17) Muhammed Tanci, a.g.e., C. XI, s. 394.

(18) İbni Hallikan, Vefeyatü'l-A'yan, C. III, s. 404.

(19) Muhammed Seyyid Geylanî, Mukaddime, el-Milel'in önsözü, s. 3.

Aynı ve yakın asırlarda yaşamış olan İbni Sina, Fa'rabî ve benzeri felsefeci ve kelamcılara nisbetle özellikle felsefî konularda daha temkinli olan Şehristanî, buna rağmen yine de çeşitli itham ve iftiralara maruz kalmıştır. Bu çeşitli itham ve iddialara rağmen fıkıhta Şafii, (20) itikadda Eş'arî mezhebinden kabul edilmektedir (21). Lehinde ve aleyhinde pek çok şeyler yazılan Şehristanî, zaman zaman politikaya da girmiş olduğu için, çoğu kez politik kıskançlıkların etkisi ile de kötülenmiş olmalıdır.

Şehristanî, başta el-Milel ve'n-Nihal olmak üzere, hemen hemen bütün eserlerinde ayet ve hadislerle sık sık müracaat etmiş, sarıh nassın bulunduğu yerlerde fikir beyan etme yoluna gitmemiştir. O, bir kelamcı ve filozof olduğu kadar, bir müfessir, muhaddis ve fakihdir (22). Ama onun bizim için büyük bir değer taşıyan bir yanı daha vardır ki bu da onun çok iyi bir dinler ve mezhepler tarihçisi oluşudur. Onun yaşadığı asra kadar İslâm âleminde dinler tarihi ile ilgili olarak onun kadar etraflı, derin ve tarafsız araştırma yapan ve eser veren kimse çıkmamıştır. Kadî Ebu Bekr Bakilani, (öl. 403) Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir el-Bağdadî, (öl. 429) Ebu Muzaffer Tahir b. Muhammed el-İsferainî ve Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm gibi bilginler Şehristanî'den önce dinler ve mezhepler hakkında eserler yazmışlardır (23). Ancak bu alimlerden hiçbiri onun kadar objektif olamamış, çoğu kez eserlerinde İslamiyet karşısında diğer dinleri cerh etme yoluna gitmişlerdir. İbni Hazm'ın yazdığı eser (24) Şehristanî'nin eserinden daha geniş olmakla beraber, tertip ve mevzuları açıklayışı itibarı ile onunki kadar başarılı değildir (25).

Şehristanî, eserlerinde hiçbir zaman ifrata kaçmamış, gerçekleri olduğu gibi ortaya koyarak, kim, hangi konuda ne söylemişse bir ilave ve eksiltmeye gitmeksizin olduğu gibi aktarmıştır. Eserle-

-
- (20) Ebu'l-Felah Abdülhayy b. el-İmad el-Hanbelî Şezeratü'l-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb, Beyrut, Tarihsiz, C. IV. s. 149.
- (21) Carra de Vaux, Şehristanî, Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye, C. XIII, Tahran 1933, s. 424-427; Yusuf Ziya (Yörükhan) Şehristanî, Daru'l-Fünûn İlâhiyat Fak. Mecmuası 5-6 sayı İstanbul, 1926, s. 224.
- (22) Muhammed Tanci, Şehristanî, İslâm Ansiklopedisi, C. XI, s. 394.
- (23) Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife) Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn an Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn, C. II, İstanbul, 1943, s. 1820-1821.
- (24) Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal, Mısır, 1317.
- (25) Ekrem Sarıkçioğlu, Başlangıçtan günümüze dinler tarihi, İstanbul, 1983, s. 15.

rine aldığı bazı konuları eleştirmemesi ve o konuda tarafsızmış gibi davranması ona bir çok hücumların yapılmasına sebep olmuştur. O, bazı konularda bazı nakiller yaptıktan sonra (mesela el-Milel ve'n-Nihal'de Yahudilik ve Hristiyanlık konusundaki tenkidleri gibi) nakledilen hususları ayet ve hadislerle cerh etme yoluna gitmektedir. Fakat (el-Milel ve'n-Nihal'de Brahmanlığın peygamberlik hakkındaki görüşleri gibi) bazı konularda eleştiriye gitmeden susması yüzünden bazı kişiler onun o nakli benimsediği hükmünü çıkarmış ve onu itham etmişlerdir. Şehristanî'nin bütün eserlerinin detaylı olarak incelenmesi sonucu böyle düşünenlerin yanıldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü o, Tasvip etmediği bazı konuları naklettiği eserde hemen tenkid ederken, yine tasvip etmediği bazı konuları naklettiği eserde tenkid etmemesine rağmen, o konuları başka eserlerinde şiddetle tenkid ettiğini görmekteyiz (26). Demek ki onun bazı konularda susuşu, o fikri tasvip ettiği anlamına gelmemektedir.

Bazı kaynaklar, öğrencisi Sem'ani'ye dayanarak onun İsmailiyye mezhebine meyilli olduğunu, konuşmalarında daha çok felsefecilerin görüşlerine yer verdiğini ve onları tasvip ettiğini bildirmektedirler (27). Ünlü bilgin Harizmî, Harizm Tarihinde Şehristanî için şunları söylüyor. «Şehristanî, güzel konuşan ve güzel yazan bir alimdi. Hadis, kelam, tefsir, usûl ve benzeri ilimleri ehlin-den öğrenmişti. Ne yazık ki bu kadar akıllı ve bilgili olan Şehristanî, sonunda i'tikatta sapıtı. Onun bu haline şaşmamak elden gelmez» (28). Kimi onu şiiilik ve İsmaililikle itham ederken, onun Batini olduğunu söyleyenler de çıkmıştır (29).

Eserlerinde yer yer şii izlere tesadüf olunmakla beraber ona şii demek (hele hele İsmailî veya batini demek) mümkün değildir. Çünkü o, Sahabe-i Kiram, İmamet, oniki imam ve benzeri şiiiliğin esasını teşkil eden konularda ehli sünnetin görüşünü kabul etmekte ve şianın görüşlerini red etmektedir (30).

Bize göre, esas itibarı ile ehli sünnet görüşlere sahip olan Şehristanî, hür fikirli bir ilim adamı olup, felsefe ile ilgilenmiş olması

(26) Ömer Faruk Harman, Dinler Tarihi Açısından Şehristanî ve el-Milel ve'n-Nihal, (Doktora Tezi), Ank. Üni. İlâhiyat Fak. Kütüphanesinde mevcut daktilo yazması, s. 33.

(27) Ahmed eş-Şintenavî, Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye, C. XI, s. 424.

(28) Yakût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, C.V, s. 315.

(29) Ebu'l-Felah Abdülhayy, Şezeratü'z-Zehab, C. IV, s. 149.

(30) Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, Mısır, 1947, Muhammed F. Bedran neşri, s. 145-200.

yüzünden akla önem vermiş, bu durumu ise onu zaman zaman ehli sünnet dışı bazı mezheplerin paraleline götürmüş olmalıdır.

Eserlerinde ele aldığı konuları derin bir vukûf ile inceliyen Şehristanî, metod olarak her şeyi zıddı ile açıklama yolunu tercih etmiş ve bu metodu ile hayli başarılı olmuştur. O dönemin ilim anlayışı çerçevesinde müslüman bir ilim adamının İslâmiyetin dışındaki dinleri ayrıntılarına inerek incelemesi, bu incelemede tarafsız kalmaya gayret etmesi takdire şayan bir hadisedir.

Başlıca eserlerini şöyle sıralıyabiliriz :

1. Nihayetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelâm; (31) Bu eseri kelâm hakkında olup, Eş'arî inancını esas alarak yazmıştır. Ancak bazı yerlerde Eş'arî akideleri tenki detmekten geri kalmamıştır.

2. Şerhu Sureti Yusuf
3. el-Aktar fi'l-Usûl
4. Muhasenatü'l-Felasefe
5. Muâşeratü'l-Felasefe
6. Gayetü'l-Meram fi İlmi'l-Kelâm
7. el-Mebde ve'l-Mead
8. Dekaiku'l-Evham
9. el-İrşad ila Akaidi'l-İbad
10. Kitabu'l-Uyûn ve'l-Enhâr
11. Kıssatu Mûsa ve'l-Hıdır
12. Kitabu'l-Menahici ve'l-Âyat
13. el-Musâraa
14. Tarihu'l-Hukemâ
15. Telhisu'l-Aksam li Mezahibi'l-Enam
16. el-Cüz'ü'l-lezî lâ yetecezzâ
17. Şubûhatu Aristotales ve'bn Sina ve Nakziha
18. Mefatihü'l-Esrar ve Mesabihu'l-Ebrar
19. Nihayetü'l-Evham
20. Mecalis-i Mektube (32)

(31) Bu eser, A. Guillaume tarafından neşredilmiştir. Nihayetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelâm, London, 1934; Bu eserin adı İbni Esir'de Nihayetü'l-İkdam fi'l-Usûl olarak geçmektedir. Bak. İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî b. Esîr, el-Kamilu fi't-Tarih, C. I, Beyrut, 1965, s. 332.

(32) Şehristanî'nin eserleri konusunda daha fazla bilgi için bak. Ömer F. Harman, Dinler tarihi açısından Şehristanî, s. 34-45; Yusuf Ziya, Şehristanî, Daru'l-Fünûn İlahiyat Fak., İst. 1926, s. 277.

21. el-Milel ve'n-Nihal : Şehristanî, dinler ve mezhebler tarihi ile ilgili olarak yazmış olduğu bu eserde başlangıçta insanlığı çeşitli yönlerden sınıflandırmış, insanları a) Din ve şeriat sahibi olanlar b) Vahy ve peygamberlere inanmayıp rey ve görüş sahibi olanlar diyerek iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda önce ilâhî dinleri incelemiş, onları da kendi aralarında sınıflandırmış ve her dinin mezheblerini o dinin arkasından bazan tafsilatlı, bazan da kısa şekilde açıklamıştır. İkinci kısımda sadece akla bağlı olanları, felsefecileri ve bölümün sonunda İslâm öncesi dönemdeki arapların dinî durumunu ve Hind dinlerini ele almıştır.

El-Milel ve'n-Nihal, başta Farsça, Türkçe ve Almanca olmak üzere bir çok dile tercüme edildiği gibi, Arapça muhtelif baskıları da mevcuttur. Dinler tarihi açısından önemli bulduğumuz kısımlarını tercüme ettiğimiz baskı 1947 yılında Muhammed Fetihullah Bedran tarafından Mısır'da neşredilen baskıdır. Ayrıca 1975 yılında Beyrutta Muhammed Seyyid Geylanî tarafından neşredilmiş bir baskı daha vardır ki bu baskıda ikinci cildin sonuna bir zeyl konulmuş, bu zeylde Şehristanî'nin temas etmediği bazı dinler ve meseleler izah edilmiştir (33). Şimdiye kadar yapılan neşirlerde Türkiye'de bulunan yazma nüshalardan faydalanılmadığı görülmektedir ki, Türkiye'deki muhtelif kütüphanelerde bulunan yazma nüshalarla, diğer ülkelerde bulunan yazma nüshalar ve matbu nüshaların karşılaştırılarak bu eserin yeniden neşredilmesi çok faydalı olacaktır.

Biz bazı bölümlerini tercüme ettiğimiz Muhammed F. Bedran neşrinin tercümesinden önce bu baskının kısım ve konu başlıklarını açıklamayı uygun buluyoruz.

İÇİNDEKİLER :

Baskıya hazırlayanın önsözü	1
Müellifin başlangıç yazısı : vezir el-Muzaffer'e sunuş yazısı	1 - 5
I. Mukadime : İnsanlığın sınıflandırılması	6 - 7
II. Mukaddime : İslâm fırkalarının ihtilaflarının sebepleri	8 - 11
III. Mukaddime : Mahlûkatta vaki olan ilk şüphe	12
IV. Mukaddime : Müslümanlar arasında vaki olan ilk şüphe	17
V. Mukaddime : Kitabın bu şekilde tertip edilmesinin sebebi,	35
Mukaddimelerin neticesi	41

(33) Muhammed Seyyid Geylanî, Zeylü'l-Milel ve'n-Nihal C. II Beyrut, 1975.

Tasdir (giriş) : İnsanlığın mezheblere ayrılması	43
Birinci Kısım : Müslümanlar, Ehli kitab ve ehli kitaba yakın olanlar;	
Faydalı bilgiler ilavesi : İslâm, din, millet ve şeriat kavramlarının tarifi	47
I. Kısımın I. bölümü	
Müslümanlar :	51
I. Mukaddime : İslâm, İman ve ihsan hakkında	53
II. Mukaddime : İslâmda Usûl ve furû meselesi	56
III. Mukaddime : Büyük İslâm Fırkaları	60
Mu'tezile ve kolları	61
Cebriye ve kolları	133
Sıfatiye ve kolları	145
Haricîler ve kolları	195
Murci'a ve kolları	257
Şia ve kolları	277
Ehli furû : İctihad ve Müctehid ile ilgili hükümler	449
I. Kısımın II. Bölümü : Ehli Kitab	481
I. Mukaddime : Ehli Kitab ve onlara benzeyenler (yakın olanlar)	483
II. Mukaddime : Ehli kitap ve Ümmiler	485
III. Mukaddime : Yahudiler ve Hristiyanlar	487
Yahudiler :	491
Mukaddime : Yahudilerin kitapları, mezhepleri, ittifak ve ihtilaf ettikleri konular	503
Sonuç	518
Hristiyanlar	521
Mukaddime : İsa'nın Ümmeti, Mezhepleri ve konuları	521
Hristiyan mezhepleri : Melkaniye, Nasturiyye, Yakubiyye	529
Sonuç : Hristiyanların ittifak ve ihtilaf ettikleri konular	545
I. Kısımın III. Bölümü : Ehli Kitaba yakın olanlar	553
I. Mukaddime : İbrahim'in (A.S.) Sahifeleri	555
II. Mukaddime : Mecûsiler, Senevîler, Manilik ve diğer fırkalar	559
Mecusiler : Asıl Mecûsî inançları	569
Mecusî mezhepleri : Keyumersiye, Zervaniye ve Zerdüştiye	572
Senevîler : İnançları	617
Senevîye mezhepleri : Manilik, Mazdekilik	619
Keynevilik	648
Sonuç	651
II. Kısım	
Sabiiler, felsefeciler, diğer rey ve görüş sahibi olanlar	659
I. Mukaddime : Rey ve görüş sahibi olanların sınıflandırılması	661

II. Mukaddime : İnsanlığın tasnifi	665
II. Kısımın I. Bölümü	667
Sabiîler :	669
Sabiî mezhepleri	670
Ruhçular	672
Sabiîlerle Haniflerin münazarası	679
Heykel ve şahıslara tapanlar	781
Hırnanîler (Harranlılar)	782
II. Kısımın II. Bölümü	
Felsefeciler	793
İslâm felsefecileri	1049
Cahiliye çağında arapların görüş ve reyleri	1217
Hindlerin görüşleri	1265
Hind fırkaları : Brahmanlar	1269
Ruhçular	1281
Gezeğenlere tapanlar	1289
Putlara tapanlar	1293
Hind hakimleri	1301

el-MİLEL ve'n-NİHAL'İN DİNLER TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMLİ OLAN BAZI BÖLÜMLERİNİN TERCÜMESİ (1)

Şehrîstanî, el-Milel'in mukaddimesinde insanlığı inançları yönünden şöyle bir tasnife tabi tutmaktadır. C. I, s. 6 -7.

«İnsanlar inanç bakımından (iki kısma ayrılırlar. Birinci kısım) Şeriat sahibi olanlar; (ikinci kısım) vahye inanmayıp hevâsına tabi olanlar. Din ve şeriat sahipleri : Mecûsîler, yahudiler, hristiyanlar ve müslümanlar; akıl ve hevâsına tabî olup (şeriat sahibi olmayanlar) rey ve görüşleri ile hareket edenler : Felasefe, dehriyye, sabiîler, yıldızlara ve putlara tapanlar ve brahmanlar. Bunlardan her biri de bir çok fırkalara ayrılırlar. Rey ve hevasına tabî olanların belli bir sayıda makale ve mezhebini tesbit etmek mümkün değildir. Vahye inanan din sahiplerine gelince, Mecusiler 70, Yahudiler 71, Hristiyanlar, 72, Müslümanlar ise 73 fırkaya ayrılmışlardır. Bütün bunların içinde doğru yolda olan «fırka-i Naciye» dir.

Din ve Şeriat sahipleri hakkında şu bilgileri veriyor. C. I, s. 47 - 48

(1) Eserde dinler ile ilgili teferruatlı olarak verilen bazı kısımlar dergideki sayfa sınırlaması yüzünden kısaltılarak verilmiştir.

Din ve şeriat sahipleri :

- a) Müslümanlar
- b) Kitap ehli olanlar
- c) Ehli kitaba benzeyenler (onlara yakın olanlar).

Biz burada din, şeriat, millet ve islâm kelimelerinin mânalarını açıklayalım. Din, itaat etmek ve teslim olmak anlamına gelir. Ceza ve hesap manalarına da gelebilir.

İnsanoğlu, hayatını idame ettirme ve geleceğini hazırlama bakımından kendi cinsinden olan diğer kişilerle birlikte yaşamağa muhtaç olduğuna göre, bu birlikte yaşamanın (cemiyet hayatı), yardımlaşma ve koruma esası üzerine (kurulmuş) olması gerekir. Tâ ki koruma ile elinde olanlar muhafaza edilebilsin, yardımlaşma ile de kendinde olmayanlar sağlanmış olsun.

Millet : (yukarıda izah edildiği şekilde) yardımlaşma ve koruma esası üzerine tesis edilen birlikte yaşama şeklidir.

Şeriat : Yardımlaşma ve koruma esasına göre tesis edilen cemiyet hayatı şekline ulaştıran hususî yoldur. Ceza ve ahkâm, Adem, Şit ve İdris (A.S.) devirlerinde başladı. Şeriat, Nûh (A.S.) ile başladı. Şeriat ve millet ,en güzel şekliyle Hz. Muhammed (A.S.) devrinde teşekkül etti.

İslâm : Din, itaat etmek ve teslim olmak mânasına geliyordu. Allah (C.C.) Kur'an-ı Kerimde «Allah katında gerçek din İslâmdır» (2) buyuruyor. Buna göre gerçek din olan İslâm dini, teslim olmak, itaat etmek anlamına gelir.»

Şehristanî, ehli kitabı izaha başlarken, önce Arap yarımadasının İslâmdan önceki durumunu ele alıp kısaca açıklıyor, sonra yahudileri ve hristiyanları izah ediyor. C. I, s. 485 - 486.

«Bi'setten önce arap yarımadasında iki fırka vardı : Ehli kitab ve Ümmîler (yazı bilmeyenler). Yahudî ve hristiyanlardan ibaret olan ehli kitab, Medine'de, Ümmîler ise Mekke'de bulunuyorlardı. Ehli Kitab, Peygamber nesillerinin dinine bağlı olup, İsrail oğullarının kanunlarına tabi oluyorlardı. Ümmîler ise, kabilelerin dinine bağlı olup İsmail oğullarının yolunda yürüyorlardı.

(2) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 30.

Adem'den gelen nur, İbrahim (A.S.) da iki şu'beye ayrıldı : İsrail oğulları şu'besi ve İsmail oğulları şubesi. İsrail oğullarındaki nur, açıkça görüldü. Buna, kendilerinden peygamberlerin çıkışı delildir. İsmail oğullarında bu nur gizli kaldı. Bu gizli nûrun varlığına, Hz. Muhammed'e kadar peygamber gelmemesine rağmen, ibadetlerin açık olarak devam etmesi delil teşkil eder. Birinci fırkanın kıblesi beyti mukaddes, (Mescid-i Aksa) ikinci fırkanın kıblesi ise beyti haramdır (Mescid-i Haram). Birinci fırkanın şeriatı, açık hükümler; ikinci fırkanın şeriatı ise meşairi harama riayetdir. Birinci fırkanın hasmı kafirler, ikinci fırkanın hasmı ise, müşriklerdir.»

Yahudiler ve Hristiyanlar : C. I, s. 487 - 490

Yahudî milleti, Hristiyanlardan daha büyüktür. Çünkü şeriat Mûsa'ya gelmiştir. Bütün İsrail oğulları bu şeriata tabî olup, Tevrat'ın hükümlerine uymakla mükellef idiler. İsa'ya gelen İncil, ahkâm ihtiva etmediği gibi helal ve haramı da açıklamıyor. Ancak bir takım işaret, misal ve nasihatler halinde olup, geri kalan hususlarda (hristiyanlar) Tevrat'a tabi idiler. Bundan dolayı yahudiler İsa'ya uymazlar. İsa'nın Mûsa'ya uymaya memur olduğunu, İsa'nın Tevratı bozduğunu ve değiştirdiğini iddia ederler. Yahudilere göre İsa (A.S.) şu hususları değiştirmiştir :

1. Cumartesiye Pazara tebdil etti. 2. Domuz etini helal kıldı. 3. Sünneti kaldırdı. 4. Gusül abdestini (cünüplükten yıkanmayı) kaldırdı. Bunlardan başka bazı değişiklikler de yaptığını söylerler. Müslümanlar ise, iki milletin de değişiklikler yaptıklarını söylerler. Kaldı ki İsa (A.S.), Mûsa'ya gelenleri tasdik etmiştir. Yine bu iki peygamber, nebimiz Hz. Muhammed'in geleceğini müjdelemiştir. Onlara; peygamberleri, kitapları, imamları bunu bildirmiş, onların ataları, ahir zaman nebîsi Hz. Muhammed'e yardım için Medine'ye yakın yerlerde kaleler ve burçlar inşa ettirmiş ve memleketleri olan Şam'dan oraya göç etmelerini onlara emretmişlerdi. Ne zaman ki ahir zaman nebîsi Hz. Muhammed ortaya çıkıp hakikatı açıkladı ve sonra Medine'ye göçtü. Onlar da ondan hicret ettiler, yardım etmeyi terk ettiler. Bunu Allah (C.C.) ın şu ayeti açıklıyor : «Onlar daha önce, kafirlere karşı kendilerine yardım edecek bir peygamberin gelmesini gözlüyor idiler. Ne zaman ki bekledikleri geldi, ona küfrettiler» (3).

(3) Kur'an-ı Kerim, Bakare, 89.

«Yahudî kelimesi; dönmek, tevbe etmek manasına olan hida-yet masdarından alınmıştır. Yahudiler, Mûsa'nın ümmetidirler. Ki-tapları Tevrat olup, bu kitap, semadan nazil olan ilk kitaptır. Bu-nu söylerken şunu kastediyoruz. İbrahim (A.S.) ve diğer nebilere gönderilenler, kitap değil, sahifelerdir. Resulüallah şöyle buyurdu. «Şüphesiz Allah, Adem'i eli ile yarattı, Tevratı da eli ile yarattı, diğer kitaplardan ayrı olarak Tevrat'a bazı hususiyetler verdi.» Tev-ratın bir takım bölümleri vardır. Birinci bölümde yaratılış, son-raki bölümlerde ,ahkâm, cezalar, haller, kıssalar, vaazlar ve dua-lar vardır. Yine Allahu Tealâ, Mûsa'ya Tevratta bazı esrarlı levha-lar gönderdi. Mûsa, kardeşi Harûn ile birlikte peygamber olduğun-dan, O, kardeşi, Harun'un ölmesi üzerine levhalardaki sırları, Ha-run'un çocuklarına ulaştırmak üzere Yûşa b. Nûn'a öğretti. Mûsa Allah'a «Onu bana ortak yap» diye dua etmişti. Harun nebi olun-ca, birlikte peygamberlik yaptılar. Harun'un ölümü üzerine O, kendisinin (Musa) ölümünden sonra, levhalardaki sırları Harun'un iki oğlu Şübeyr ve Şeber'e, ulaştırması için Yûşa b. Nûn'a öğ-retti. Bu durumdan, İmamet ve vasiyet'in bazan tevdî yolu ile, ba-zan da karar vermek sureti ile tesbit edildiği anlaşılır.

Yahudiler, Şeriatın Mûsa ile başladığını, onunla tamamlandı-ğını, tek olduğunu, ondan önce şeriatın olmadığını, ancak akli ce-zalarla bazı faydalı hükümlerin bulunduğunu iddia ediyorlar. Nesh'e cevaz vermiyorlar. Mûsa'nın şeriatından başka şeriat gelmi-yeceğini, şayet gelirse nesh olacağını, nesh'in ise, Allahu Tealâ'nın eskiden bilmediği şeyleri ve yapmadığı şeyleri yeni olarak bilmesi ve yapması anlamına geldiğini, bunun Allah'a (C.C.) isnadının caiz olmadığını söylüyorlar.

Yahudilerin dört meseleleri vardır : 1. Neshin caiz olup olma-ması, 2. Teşbihin caiz olup olmaması, 3. Kader ve cebir hakkında hüküm, 4. Ric'atın caiz olup olmaması.

Nesh : Buna asla cevaz vermiyorlar, sebeblerini yukarıda açık-ladılar.

Teşbih : Tevratta bir çok teşbih ayeti vardır. Suret, açık ko-nuşma, Tur-ı Sîna üzerine inme, arşı a'la üzerine oturma, yüksek-ten görme ve benzeri şeyler.

Kader : İslâmiyetteki kaderle ilgili olarak yapılan ihtilaflara benzer şekilde (yahudiler de) ihtilaflara düşmüşlerdir. Onlardan

Rabbaniler, bizden Mu'tezilenin görüşlerini, Karrailer ise bizden Cebriyenin görüşlerine benzer görüşler savunmuşlardır.

Ric'at : Onlar iki hadiseye dayanarak ric'atın caiz olduğuna inanıyorlar. Bunlardan birincisi Üzeyr (A.S.) in hadisesidir. Allah onu yüz yaşında öldürdü sonra yeniden diriltti. İkinci hadise ise Harun (A.S.) ın hadisesidir. Yahudiler Harun'a Mûsa'dan fazla meylediyorlardı. Harûn (A.S.) Tayyih'de ölünce bu ölümü, Mûsa, onu kıskandığı için öldürdü diyerek (Mûsa'ya) nisbet ettiler. Harun'un ölümünde ihtilaf ettiler. Bir kısmı «o öldü yakında dönecek», bir kısmı da «o, ölmedi kayboldu, yakında dönecek» diyorlar.

Tevratta Hz. Muhammed'in nübüvvet ve şeriatına delalet eden bir çok ayet vardı. Belki de yahudiler Tevrat'ı bozdular, değiştirdiler. Bu değişiklik ya yazı ve suret bakımından, veya te'vil ve tefsir bakımından olmuştur. Meselâ : İbrahim (A.S.) ın, İsmail ve çocukları hakkındaki duasını kabul etmesini ve ona «Ben seni, İsmail ve evladı üzerine mübarek kıldım. Ben onlara tam hayır kıldım. Onları diğer milletler üzerine açık ve üstün kılacağım. Onlara kendilerinden bir resûl göndereceğim» buyurmasını yahudiler itiraf ederler. Fakat, Allah İbrahim'e mülkte icabet etmiş, ama nebilikte icabet etmemiştir diyerek te'vil ederler. Onlara şöyle cevap vermek mümkündür : Sizin kabul ettiğiniz mülk adaletli bir mülk mü ? Eğer adaletsiz bir mülk ise, Allah onu İbrahim (A.S.) ın evladına nasıl verir. Bu işkence ve zulüm olur. Eğer adaletli bir mülk ise, kendisine bu mülk verilen kimsenin, nebilik hakkında söylediği sözde de sadık olması gerekir. Allah'u Teala'nın vahyi hususunda yalan söyleyen bir kimsenin adaletli olması nasıl mümkün olur? Çünkü Allah (C.C.) hakkında yalan söylemekten büyük zulüm yoktur. Allah'a karşı yalan söylemekte cevir vardır. Cevirde de nimele karşı minnetsizlik vardır.

Şaşılacak bir şeydirki, Tevratta Benî İsrailin, İsmail oğullarının kabilelerine müracaat ederek, Tevratta bulunmayan ilmi ledünnîyi bu kabilelerden öğrendikleri yazılıdır. Tarihte İsmail oğullarının «Alullah, Ehlüllah» (Allah'ın çocukları), Beni İsrailin ise, Ali Yakub, Ali Mûsa ve Ali Harun diye anıldıkları açıktır. Bu büyük bir delildir. Yine Tevratta, «Allah, Tûru Sınadan geldi, Sairde zahir oldu, Faranda tam olarak açığa çıktı» diye yazılıdır. Sair, İsa (A.S.) ın ortaya çıktığı beyt-i Makdes dağıdır. Fâran, Hz. Muhammed'in zuhur ettiği Mekke dağıdır. Vahy, tenzil, münacaat ve te'vilde ilahî sırlar üç mertebe üzerindedir : Mebde, Vasat ve Kemal.

Tevratin ifade ettiği doğuş, mebde'e, zuhûr vasata, ilan da kemale müşabihtir (benzer). Tur-ı Sınâdaki doğuşla, şeriatın doğuşundan, Sair üzerine zuhur edişle güneşin doğuşundan, Fâran üzerine oturmak ile kemal derecesine ulaşmak kasedilmmiştir. İşte bu sözler Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini isbat eder.

Hz. İsa, İncilde «Ben Tevratı iptal etmek için değil, tamamlamak için geldim. Mûsa cana can, göze göz, dişe diş, diğer yaralara da kısas vardır buyuruyor. Ben de kardeşin sağ yanağına vurursa ona sol yanağını çevir diyorum» diye söylüyor (4). Son şeriatte (İslamiyette) bunların ikisi birden vardır. Kısas konusunda, «Sizin üzerinize kısas yazıldı», afv konusunda «bağışlamanız takvaya daha yakındır» ayetleri nazil olmuştur. Tevratta, umumî ve açık hükümler, İncilde, gizli ve hususî, siyasî hükümler vardır. Kur'an-ı Kerimde ise her ikisi beraber olarak mevcuttur. Kısas ayeti açık siyasetin, afv ayeti ise gizli siyasetin hakikatına işarettir.

Peygamberimiz, «Afv : Sana zulmedeni bağışlaman, sana vermeyene vermen, sana gelmeyene gitmendir» buyuruyor. Şaşılacak şeydirki insanın kendi elinde bulunan bir şeyi tasdik eden, onu tamamlayan ve derece derece onu inceleyen şeyi nasıl yalanlaması mümkün olsun ? Nesh, hakikatte bir iptal değil, tamamlamadır. Tevratta umumî ve hususî hükümler vardır. Hususî hükümler, ya zaman veya şahıslarla ilgilidir. Zamanla ilgili olan hükümlerin zamanı sona erince elbette o hükme yer kalmaz ve iptal edilmiş olur. Bunun iptal edilmesi bilinmeyen bir şeyin yeni olarak keşfedilmesi ve ya öğrenilmesi anlamına gelmez.

Cumartesi gününe gelince, yahudiler, Cumartesi gününe uymak neden gerekli oldu, o gün kimin günüdür, hangi halin karşılığıdır ve hangi zamanın parçasıdır bilmiş olsalardı son şeriatın haklı olduğunu, onun Cumartesiye kuvvetlendirmek için geldiğini, yoksa iptal için gelmediğini anlarlardı. Yahudiler, kendileri Cumartesiye tecavüz ettiler. Hatta o yüzden maymun haline sokuldular. Onlar bunu itiraf ediyor ve Mûsa'nın bir ev yaptığını, orada bir takım insan resim ve heykelleri yaptığını ve onların derecelerini açıkladığını ve bu rumûzu belirttiğini itiraf ediyorlar. Fakat onlar kapıyı, bağış kapısını kaybettiler, onları haksızlıktan ayırmak mümkün olmadı. Sapıtarak hayrete düştüler, hayrette kalarak sapıttılar, sonra 71 fırkaya ayrıldılar.

(4) Kitabı Mukaddes, Matta, 5. 38; Luka, 6, 29.

Başlıca mezhepleri : Ananiye, İseviye, Mukaribe, Yûzeiyye ve Samire'dir.»

Hristiyanlar : C. I, s. 521 - 527.

Hristiyanlar Hz. İsa'nın ümmetidirler. Hz.İsa, Musa'dan sonra gelen ve geleceği Tivratta müjdelenen hak bir peygamberdir. Hz. İsa'nın kendi var oluşu, ala ve körleri iyi edişi, ölüleri diriltişi gibi açık ve büyük deliller vardır (kendi nübüvveti hakkında). Onun yaratılışı, doğruluğunun en büyük delilidir. Bir sperm olmadan (annesi bir erkekle temas etmeden) meydana gelişi ve bir muallimden ders görmeden açık olarak konuşması onun peygamberliğinin büyük bir delilidir. Bütün peygamberlere vahy kırk yaşında geldiği halde Hz. İsa'ya beşikte iken geldi ve konuşmaya başladı. Otuz yaşında da tebliğ ile memur oldu. Peygamberlik müddeti üç yıl üç ay üç gün devam etti.

Hz. İsa, semaya yükseldi. Onun semaya çıkışında öğrencileri ihtilaf ettiler. Havarî ve diğer hristiyanların ihtilafa düştükleri iki konu vardır. a) Hz. İsa'nın dünyaya gelişi, ana rahminde teşekkül edişi, Allahu Teala'nın ruh olarak İsa'nın cesedine girişi. b) Hz. İsa'nın göğe çıkışı, meleklerle ulaşması, ruhun «bir» haline gelmesi, teslis içinde tevhidî kabul etmeleri. Birinci meselede Hristiyanlar, Allah'ın, ruh olarak İsa'nın cesedine girdiğine hükmettiler. Teslisde tevhidî isbat etme ve Allah'ın, İsa'nın cesedine girmesi konusunda şunları söylüyorlar 1. Allah, İsa'nın cesedini nurun bir cismi aydınlatması gibi aydınlattı. 2. Allah, İsa'nın cesedinde nakşın mumla şekillenmesi gibi şekillendi. 3. Allah, İsa'nın cesedinde ruhun cesedde zahir oluşu gibi zahir oldu. 4. Ulûhiyyet insanlık elbisesi giydi. 5. Allah, İsa'nın cesedi ile sütün su ile karışması gibi karıştı.

Hristiyanlar Allah'a üç asıl ispat ederler ve onun cevher olarak bir olduğunu, zatı ile kâim olduğunu (varlığında başka bir şeye muhtac olmadığını), bir makam ve yer kaplamadığını söylerler. Fakat yine de Allah'ın asıl bakımdan üç olduğunu kabul ederler. Bu üç aslı da sıfatlar olarak nitelerler. (İslâmiyetteki) vücut, hayat, ilim, sıfatları gibi. Bu üç asla «baba, oğul ve rûhulkudüs» adını verirler. Yalnız ilim sıfatının cesede girdiğini kabul ederler.

Hristiyanlar, İsa (A.S.) hakkında «o öldürüldü, asıldı, yahudiler onu azgınlıkları ve hasetleri yüzünden, nübüvvet ve derecesini

inkâr etmeleri yüzünden öldürdüler, onun ölümü, cesedinin ilâhî kısmına değil, insanî kısmına vakî olmuştur. İnsanlığın kemale ulaşması üç noktada meydana gelir : Nebilik, imamlık ve mülk sahibi olmak. Diğer nebiler bu üç vasfın hepsi veya bir kısmı ile vasıflanmıştır. İsa ise tek oğul olup, benzeri yoktur. Diğer nebiler onunla kıyaslanamazlar. Adem (A.S.) ın hatası, İsa'nın (A.S.) yüzü suyu hürmetine afv olundu» derler.

Hristiyanlar, İsa'nın yer yüzüne inmesi konusunda ihtilafa düştüler. Bir kısmı müslümanların dediği gibi «İsa kıyamet gününden önce yer yüzüne tekrar dönecek» diyor. Diğer bir kısmı ise «Dünyada yer yüzüne inmeyecek, ancak ahirette yer yüzüne inecek» O öldürülüp çarmıha gerildikten sonra dünyaya geri geldi ve Şem'un Safa onu gördü, onunla konuştu ve Şem'un'a vasiyet ettikten sonra dünyadan ayrılıp göğe yükseldi» diyor.

İsa vasiyetini (vekaletini) Şem'un'a yapmıştı. Şem'un ilim ve takva ve terbiye bakımından havarilerin en faziletlisi idi. Fakat Pavlos işi karıştırdı, kendisini İsa'ya ortak yapıp onun sözlerini değiştirdi. İsa'nın sözlerini, felsefecilerin sözlerini ve kendi aklına gelen vesveseleri birbirine karıştırdı. Ben Pavlos'un Yunanlılara yazdığı mektubu gördüm, orada «siz İsa'nın makamını mekanını, diğer nebilerin mekanını gibi sanıyorsunuz. Halbuki o, İbrahim» e suur veren, yükselten ve yücelten, Daru's-Selamın sahibi Meleki yezdak gibidir» diyor. Şaşılacak şeydir. İncillerde Allahu Tealâ'nın «sen tek olan oğulsun» diye buyurduğu nakledildiği halde tek olan zat nasıl olur da beşerden biri ile temsil edilebilir? Daha sonra dört havarî bir araya gelerek İncil ismini verdikleri bir kitap tasnif ettiler : Matta, Luka, Markos, Yuhanna.

İncil'in son kısmı Matta'dır. Orada İsa, «Babamın beni size gönderdiği gibi ben de sizi milletlere gönderiyorum, gidiniz insanları baba, oğul ve ruhul Kudüs'ün ismine davet ediniz» buyuruyor. İncil'in başlangıç kısmı Yuhanna'dır. Orada «Kadimi ezeli üzerine o Allah, oğul sahibi olandır. O oğul, Allah katında olan oldu. Allah o oğul oldu. Her şey onun elinde oldu» yazılıdır.

Nasraniler (Hristiyanlar) 72 fırkaya ayrıldılar. Önemli mezhepleri şunlardır : Melkaniye, Nasturiye, Yakubiye.

Ehli kitaba benzeyenler (yakın olanlar) C. I, s. 555

Ehli kitabi açıkladıktan sonra, ehli kitaba yakın olanları (dinleri) şöyle açıklayabiliriz.

İbrahim (A.S.) in sahifeleri, kendilerinde ilmi ve amelî hükümler bulunması ve Allah tarafından gönderilmesi bakımından kitap hükmünde olmasına rağmen daha sonraları mecusiler, onlarda bir takım değişiklik ve tahrifatta bulundular. Allahu Tealada o sahifelerin hükümlerini kaldırdı. Bu bakımdan Mecusilerle ticaret akdi caizdir. Fakat kestikleri yenmez, kadınları ile evlenilmez.

İbrahim (A.S.) in sahifelerindeki ilmi bahisler : Yaratma, var etme, mahlûkatı bir nizam üzerine yöneltme konuları, takdir ve hidayetin Alah'a ait olup, her çeşit ve sınıfa hükmettiği kadarı ile takdir ettiğinin ve belli miktarda takdir edilen hidayetini aleme ulaşmasının, o miktarda olduğunun belirtilmesi konularıdır. Bütün ilim bu iki konudan öteye geçmez. Allah, «Yüce olan rabbinin ismini tesbih et, o, yaratıp şekil vermiştir. O, her şeyi ölçü ile yapıp doğru yolu göstermiştir» buyuruyor. Yine Allah (C.C.) İbrahim'in «O öyle bir Allah ki beni yarattı ve doğru yolu gösterdi», Musa'nın «O öyle bir Allah ki yarattıklarına her şeyi verdi ve doğru yolu gösterdi» dediklerini (Kur'an-ı Kerimde) beyan ediyor.

İbrahim (A.S.) in sahifelerindeki amelî bahisler : Nefisleri şüphelerin kirlerinden temizlemek, ibadet ederek Allah'ı zikretmek, dünyevî arzuları terketmek, ahiret saadetini hazırlamak, Ahiretin kemale ulaşması bu hususları yapmakla mümkün olur, yanî temizlik ve şehadetle mümkün olur. Bütün amelî bahisler bu iki husustan öteye geçmez. Allah-u Teala «Şüphesiz nefislerini temizleyenler felaha ulaştı ve yaradanın adını anıpta namaz kılanlar, belkide siz dünya hayatını istiyorsunuz, ahiret daha hayırlı ve daha bakidir» buyuruyor. Daha sonra Allah «Bu ilk sahifelerde, İbrahim ve Mûsa'nın sahifelerinde de böyledir» buyuruyor. Bu ayetlerle Allahu Teala (İbrahim'in) sahifelerinin içindekileri anlatıyor. Bütün sahifelerde olanları bu surenin içinde anlatıyor. İşte bu, Kur'an'ın gerçek bir mucizesidir.

Mecusiler : C. I, s. 559 - 571

Mecusilikten büyük din diyerek bahsedilir, çünkü İbrahim'den sonra onun daveti gibi umumî hiç bir davet vaki olmamıştır. Ortaya çıkan peygamberler İbrahim (A.S.) in derecesine ulaşamamıştır. Bütün acem melikleri ve onların yurtlarında yaşayan tebaanın hepsi İbrahim'in dini üzerine idiler. Acem ülkelerindeki melikler halkın en önemli mercii olup, onlar halk nezdinde «Mûbez-i Mubezan» (bilenlerin en bilgilisi ve hükmedenlerin en hükmedicisi) idi-

ler. Halk onların görüşlerine müracaat eder, emirlerine uyar ve onlara saygı gösterirdi. İsmail (A.S.) in daveti daha çok Şam ve daha aşağı bölgelerde olup acem topraklarına sirayeti azdı.

İbrahim (A.S.) zamanında iki fırka vardı : 1. Allah'a inanan, Allah ile insanlar arasında elçi olarak insanlardan bir kimsenin peygamber olamayacağını, meleklerin peygamberliğini kabul eden sabiiler, 2. Allah'a inanan ve Allah'ın insanlara göndermiş olduğu beşer cinsinden (insanlardan) nebilere inanan hanifler.

Meleklerin peygamberliğine inanan sabiiler, daha sonra ruhanî meleklerle heykeller yaptılar veya onların heykellerinin olduğunu kabul ettiler ve onlara tapmaya başladılar. Mesela : Gezegenleri meleklerin heykelleri olarak kabul edip onlara taptılar. Bunlara «Abede-i Kevakib» ismi verildi. Bir kısım Sabiiler ise gezegenlerden sabit eşyaya geçtiler, putlar yapıp onlara taptılar. Bunlara da «Abede-i Esnam» ismi verildi.

İbrahim, (A.S.) bu iki inancı yıkmaya memur oldu. Onun bu fırkalarla mücadelesine dair Kur'an-ı Kerimde bir çok ayet mevcuttur. İbrahim (A.S.) in delilleri ile birlikte açıklamış olduğu gerçeklerden Hanifilik dini doğdu. İbrahim'in (A.S.) soyundan gelen bütün peygamberler, özellikle Hz. Muhammed, Hanifliği ikrar ettiler.

Seneviyye (iki aslın varlığını kabul etme) inancı Mecusilere aittir. Bundan dolayı mecusiler iki asıl isbat ettiler, «hayır - şer, fayda - zarar, salah - fesad» gibi kısımları olan iki asıl kabul ettiler. Birinci asıl «Nûr», ikinci asıl «Zulmet» olarak telakki edildi (Nûr ve Zulmetin) Farsça olarak karşılığı «Yezdan ve Ehrimen» dir.

Mecusilerin konuları iki mesele etrafında cereyan eder : 1. Nurun zulmetle karışmasının sebebini açıklamak, 2. Nurun zulmetten ayrılmasının sebebini açıklamak. Karışmayı başlangıç (mebde), ayrılmayı ise son (mead) olarak kabul ettiler.

Mecusilerin iki asıl kabul etmesine rağmen asıl mecusiler, nurun ezeli ve kadim olduğunu, zulmetin ise hadis olduğunu kabul etmişlerdir. Daha sonra zulmetin hadis olma sebebi üzerinde ihtilaf ettiler. Zulmet nurdan mı çıkmıştır? Nur, cüz olan şerri çıkar-maz ki şerrin aslı olan zulmeti çıkarsın? Yani zulmet nurdan çık-

mış olsun, bu mümkün değildir. Yoksa zulmet nurdan değil de başka bir şeyden mi çıkmıştı ? Yaratıcılıkta ve kadimlikte nura hiç bir şey ortak olamaz. İşte bununla mecusiler sustular ve cevapsız kaldılar.

Mecusiler ilk insan «Keyumers» dir diyorlar. Çoğu kez ona büyük zervan adını veriyorlar. İkinci peygamber Zerdüştür diyorlar. Keyumers'ciler, onun Adem (A.S.) olduğunu söylüyorlar. Keyumers'in anlamı konuşan canlı demektir. Hind ve Acem tarihlerinde Keyumers, Adem (A.S.) olarak geçer. Diğer tarihçiler bunu kabul etmezler.

Mecusilerin 70 fırkası vardır : Başlıcaları : Keyumersiye, Zervaniye, Zerdüştüye,

Zerdüştlük : C. I, s. 583 - 592.

Zerdüştler, Burşip oğlu Zerdüşt'ün yolunda gidenlerdir. Melik Lihrasib'in oğlu Kıştasib zamanında ortaya çıkan Zerdüşt'ün babası Azeribeycandan, annesi ise Rey'den olup, annesinin adı Da'daviye'dir.

Zerdüştler kendilerine ait peygamberler ve melikler olduğunu iddia ederler. İlk peygamber Keyumers'dir. Ayrıca yer yüzünde ilk melik gene odur. İkinci peygamber, Evşehink b. Firavek olup Hindistanda nebilik yapmıştır. Üçüncü peygamber Tahmurs olup, melikliğinin ilk yılında sabiilik ortaya çıkmıştır. Dördüncüsü Tahmurs'un kardeşi Cem'dir. Meliklerinden biri de Babilde ortaya çıkan Menüçehir'dir. Son melik ise Lihrasip b. Kistasip olup, Zerdüşt onun zamanında ortaya çıkmıştır.

Zerdüştlere göre ilk sahifelerde ve büyük kitaplarda belirtilen vakitte Allahu Teala önce melekleri yarattı, böylece üçbin yıl geçti. Sonra nurdan insanı yaratmayı diledi ve insanın suretini yarattı, yetmiş meleğe onu tavaf ettirdi. Güneşi, ayı, yıldızları yarattı. Adem oğlunun sureti üçbin yıl hareketsiz kaldı. Sonra Zerdüşt'ün ruhunu A'lâ-i İliyyunda yarattığı bir ağacın üstüne koydu. Yetmiş meleğe onu tavaf ettirdi. Melekler o ağacı Azeribeycanda Basumyezhar diye bilinen Kulle dağına diktiler. Sonra Zerdüştün şahsını (ruhunu) sığır sütüne karıştırdı. Sütü Zerdüşt'ün babası içti, Zerdüşt babasında bir sperm oldu. Sonra annesinin karnında bir kan pıhtısı oldu. O anda şeytan annesine musallat olarak onu tereddüde sevk etti. Gökten bir ses gelerek onun iyileşmesini ve

kurtulmasını sağladı. Sonra Zerdüşt doğdu. Doğduğu gibi hemen güldü. Onu gülerken görenler ona hile yaptılar, sığırların, atların ve kurtların arasına koydular. Bütün ehli ve vahşi hayvanlar onu korudular. Otuz yaşında iken Allah onu peygamber olarak gönderdi. O da Kiştasib'i dinine çağırды, Kiştasib Zerdüşt'ün dini ni kabul etti.

Zerdüşt'ün Dini : Allah'a ibadet, Şeytana küfretmek, iyiliği emretmek, kötü şeylerden nehyetmekten ibarettir.

Zerdüşt «Nurla zulmet birbirine zıt olan iki asıldır. Yezdan ve Ehrimen de bunun gibidir, bunlar alemdeki mevcudatın başlangıçlarıdır. Bütün terkipler bunların karışmasından doğmaktadır. Bu muhtelif karışmalardan da suretler ortaya çıkmaktadır. Nur ve zulmet yaratan ve yapan Allah'dır. O, tek olup ortağı, zıddı ve benzeri yoktur. Zulmetin mevcut olmasını ona nisbet etmek caiz değildir. Hayır - şer, salah - felah, temizlik - pislik gibi şeyler nurla zulmetin karışmasından meydana gelmiştir. Onlar her ne kadar alemin vücudunda karışmış olsalar bile kendi aralarında birbirleri ile mücadele etmektedirler. Bu mücadele, nur zulmete, hayır şerre galip gelinceye kadar sürer. Galebeden sonra hayır kendi alemine, yükselir, şer de kendi alemine iner. İşte onların bu ayrılımları kurtuluşun sebebidir. Allah onları terkipler halinde görmek için bir hikmetten dolayı karıştırmıştır» diyor.

Zerdüşt, nuru asıl kabul edip onun vücudunu hakiki vücut olarak itibar etti. Zulmeti de şahsa tabi olan gölge gibi nura tabi bir gölge olarak kabul etti... Zulmet mevcutmuş gibi görünür ama o, aslında mevcut değildir. Nuru yarattıktan sonra zıtların mevcudiyeti zaruri olduğu için ona tabi olarak zulmeti de yarattı. Zulmetin yaratılışı kasdî değil, yaratılıştaki vaki olan bir zarurettendir.

Zerdüşt'e gönderilen kitabın adı «Zend Avesta» dır. Zerdüşt, alemi iki kısma ayırıyor : Mîne - Kîr, (ruh ve şahıs). Mahlukatı da iki kısma ayırıyor : Alemdeki her şeyi iki kısma ayırıyor : Bahşîş - Künşî, (Takdir ve fiil), bunlardan herbiri diğerine bağlıdır. Teklifin vukuunu şöyle anlatıyor : «Teklif, insanın hareketleri olup üç kısma ayrılır : Menşî, Kûviş, Künşî, yani inanç, söz, fiil. Teklif bu üç şeyle tamam olur. Bunlardan bir noksanlık yapılırsa insan dinden çıkar. Bunları yapıp emrin icabına uyarak hareket ederse büyük kurtuluşa ulaşır. Zerdüştler, Zerdüşt'ün bir kısım mucizeleri-

nin olduğunu söylemektedirler : Zerdüşt hapiste iken Melik Kistasib'in karnına bir ağrı gelmiştir. Kistasib Zerdüşt'ü salınca hemen iyileşmişti. Yine Dinever'de bir kör vardı, Zerdüşt ona, gözüne bir ot sürmesini söyledi, o da gözüne otu sürdü ve iyileşti.»

Mecusilerin ateş evleri : C. I, s. 651 - 655.

«Mecusilerin ilk ateş evi, Afridun'un Tûs şehrinde inşa ettirdiği ateş evidir. Bundan başka Buhara'da Berdus'un evi, Bescistanda Bilmen'in Kerkev isimli evi, Buhara'da Kubazan evi, Faris ile Esbihan arasındaki Keyhüsrev'in yaptırdığı Kûvise adlı ev, kuzey Çin'de Siyavuş'un yaptırdığı Kenkides adlı ev, bunlar mecusilerin ateş evlerinden bir kısmıdır. Daha sonra Zerdüşt, Nisabur ve Nesâ'da bir takım evler yaptırdı.

Kistasib, Cem'in yaktığı ateşi aradı ve onu Harizmde buldu. Adı «Azruhure» olan bu ateşi oradan alıp Darabicire'ye götürdü. Bu ateş mecusilere diğerlerinden daha önemli olup ona daha fazla taparlardı. Keyhüsrev, Efrasiyab harbine giderken bu ateşe taptı ve secde etti. Bu ateşi daha sonra Nûşirevan Kariyan'a taşıdı, bir kısmını ise yerinde bıraktı. Daha sonra kalan bu kısım Nesaya götürüldü. Ayrıca Rum, Çin ve Yunanda ateş evleri vardır.

Mecusiler ateş evlerindeki ateşe şu sebeplerden dolayı taparlar : 1. Ateş onlar için yüce ve güzel bir cevherdir. 2. Ateş, İbrahim (A.S.) ı yakmamıştır. 3. Ateşe tapmak onları ahirette cehennem ateşinden kurtaracaktır. Kısaca ateş onlar için bir kible, bir kurtarıcı ve bir vesiledir.»

Seneviyye : C. I, s. 618 - 620.

«Seneviler, zulmetle nurun ezeliğine inanırlar. Mecusilerden farkları şudur : Mecusiler Zulmet hadistir diyorlar, bunlar ise zulmetin de ebedî olduğuna inanıyorlar. Onlara göre zulmetle nur ebedî olma bakımından birbirinden farklı değildir. Ancak tabiat, cevher, fiil, mekan, cins, beden ve ruhlar olma bakımından birbirleri ile ihtilaf ederler.»

Manilik ve mazdekilik Şehristani'ye göre Seneviye inancındaki dinlerdir. Manilik : C. I, s. 625 - 630.

Maniler, Şapur b. Ordışır zamanında ortaya çıkan Mani b. Faktek'in peşinden gidenlerdir. Mani, İsa (A.S.) dan sonra gelmiş olup, Şapur b. Hürmüz b. Behram tarafından öldürülmüştür. Dini mecu-

silikle hristiyanlık arası bir dindir. İsa'nın nebiliğini kabul ettiği halde Mûsa'nın nebiliğini kabul etmiyordu. Ebu İsa el-Varrak adı ile maruf olan Mecusî tarihçi Muhammed b. Harun, onun için «Mani ,alemi kadim olan iki asıldan meydana gelmiş ve yaratılmış kabul ediyordu» diyor. Bu iki kadim nur ile zulmettir. Bunlar ezeli olup hadis değildirler, hiçbir surette de hadis olamazlar. Kadim bir asıldan gelmeyen hiç birşey yoktur.

Mani, Nur ve zulmetin sağlam, hassas, işidici, görücü olup hadis olmadıklarını, fakat bunların zat, suret, fiil, mekanlaşma bakımından birbirlerine zıt olduklarına inandı. Zulmetle nur, şahısla gölge gibi birbirlerine yapışık ve paralel olarak bulunurlar, mekanda aynı hizada dururlar.

Mani yapmış olduğu bir cetvel ile fiil ve cevherleri açıklamıştır.

Mani dinine inananlar nurla zulmetin birbirine karışmasında ve karışma sebebinde birbirleri ile ihtilaf ettiler. Bir kısmı karışma sebebinin cebr ve ittifak olarak görüyor. Ekserisi ise karışmanın sebebinin şöyle açıklıyor : Zulmetin bedenleri bazı konularda ruhları ile çekişti, uğraştı. Ruh nuru gördü. Zulmet bedenleri, ruhun nura yaklaşması yüzünden ruhun şerre yönelmesi için icabet etti. Nurun meleği bu durumu görünce beş cins meleği, beş cins zulmete karşılık olarak bedenlere gönderdi. Beş nur cinsi, beş zulmet cinsi ile karışmış oldu. Duman havaya karışmış oldu. Bu alemdeki ruh ve hayat havadır, helak ve afet de dumandır. Yakıcılık ateşe, nur zulmete, sıcak sam, rüzgara, sis bulutu, suya karıştı. Alemdeki bereket, hayır ve menfaat cinsinden, fesad, zarar ve şer zulmet cinsindedir. Nur meleği bu karışmayı görünce meleklerden birine, nur cinsinin zulmet cinsinden ayrılması ve alemin bu nizam üzerine yaratılması için emretti. O melek de yarattı. Güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler nur parçalarını zulmet parçalarından ayırmak için hareket ederler. Güneş, sıcak parçalarla karışan nuru, ay da soğuk parçalarla karışan nuru ayırmaktadır. Yeryüzündeki hava devamlı olarak yükselmektedir. Kendi alemine yükselmek onun şanıdır. Bütün nur parçaları da devamlı olarak yükselmektedirler. Zulmet parçaları devamlı olarak alçalmaktadırlar. Ta ki nur parçaları ile zulmet parçaları birbirinden ayrılınsın ve karışma bozulsun, terkipler ayrılınsın, her parça kendi bütününe ve alemine ulaşsın. Bu gerçekleşince kıyamet kopacaktır. Mani, «Bu ayrılma, temizlenme ve nur cüzlerinin yükselmesine tesbih, takdis, güzel

dualar ve iyi ameller yardımcı olur. Nur parçaları sabahın ışığında ayın feleklerine yükselir. Ay ise birinci günden onbeşinci güne kadar bunları devamlı olarak karşılar, dolar ve yuvarlak dolunay haline gelir. Ay sonuna kadar bunları güneşe verir. Güneş de aldıklarını kendi üzerindeki bir nura verir, en a'la nura ulaşınca kadar böyle devam eder ve bu alemde hiçbir nur parçası kalmayınca kadar bu böyle devam eder, böylece bu alemde hiçbir nur parçası kalmaz. Ancak ay ve güneşin ayıramadığı az bir parça kalır. Bundan sonra yeryüzünü taşıyan melek yükselir, semayı çeken meleğe yer yüzünü verir. Yüksek alçağa düşer. Daha sonra en yüksekle en alçağın yakılması için bir ateş yakılır, nurun ayrılması için bu ateş 1468 sene yanmaya devam eder» diyor.

Mani, Cibille'nin elif bölümünde ve Şeberkan'nın başında «nur aleminin meleği her yerededir, hiçbir şey ondan hali olmaz, o, açık ve gizlidir, sonu yoktur, arzının sonu, düşmanlarının arzına karşı olması bakımındandır. Nur aleminin meleği, yerinin üstündedir, ezeli olan karışma, sıcaklık - soğukluk, yaşlık - kuruluk karışmasıdır, hadis olan karışma ise hayır ve şerrin karışmasıdır» diyor.

Mani, tabilerine bütün mallarından öşür vermelerini, günde dört vakit namaz kılmalarını, yaradana dua etmelerini emredip, yalanı, insan öldürmeyi, hırsızlığı, putlara tapma, zina, cimrilik, sihir ve kendisine yapılmasını hoş görmediği şeylerin başkasına yapılmasını yasaklamıştır.

Din ve peygamber hakkındaki görüşleri : Allah'ın insanlığa gönderdiği ilk peygamber Adem (A.S.) dir. Sonra Şit, Nuh, İbrahim (A.S.) Bedede (Hindistana), Zerdüşt (İrana) ve İsa (Bati'ya ve Yunan'a) gönderilmiştir. Son peygamber ise Arabistan'a gönderilecektir.

Mani reislerinden Ebu Said, bugüne kadar geçen karışma müddeti 11700 yıldır, tam karışma müddeti ise 12000 yıldır, buna göre ayrılma müddetine üç yüz yıl kaldı diyor. Bu sözü H. 271 yılında söylemiş, şimdi tarih 521 yılı olduğuna göre bizim ancak elli seneimiz kalmıştır. Ona göre biz karışmanın sonunda, ayrılmanın başındayız.»

Mazdekilik : C. I, s. 631 - 637.

«Mazdek, Nüşirevan'ın babası Kubaz zamanında ortaya çıkmış ve Kubaz'ı dine davet etmiştir. Kubaz da onun dinine girmiştir.

Kendisine iftira ettiği için Nûşirevan onu öldürtmüştür. Varrak, Mazdekilerin iki asıl ve oluş hakkındaki görüşlerinin manilere benzediğini söylüyor. Ancak Mazdek, «nur kasd ve ihtiyarla, zulmet ise cebir ve ittifaklardır, nur alim ve hassastır, zulmet cahil ve kördür, karışma ve ayrılma cebr ve ittifaklardır» diyor.

Mazdek, insanları düşmanlık, muhalefet, adam öldürme gibi şeylerden men ediyor. Bunların çoğunun kadın ve mal yüzünden meydana geldiğini, bundan dolayı kadın ve malın bütün insanların ortak malı olduğunu ve herkese helâl olduğunu söylüyor. Şer ve zulmetle karışmaktan kurtarmak için nefisleri öldürmeyi emretti ve üç asıl kabul etti : Su, toprak ateş. Karışma meydana gelince ondan hayır ve şerri yaratan ortaya çıktı. Temiz olanından hayrı yaratan, kederli olanından şerri yaratan ve idare eden ortaya çıktı. Ona göre Allah, yüce alemde bir kürsü üzerinde oturur. Hüsrev aşağı alemde oturduğu gibi. Allah'ın önünde dört kuvvet vardır : Ayırma, anlama, koruma ve sevinme kuvveti. Hüsrev'in elinde ise dört şahıs vardır : Bunlar âlemi idare ederler. Bu dört kişiye yedi kişi, yedi kişiye de on iki kişi daha katılır. Kendisinde dört, yedi, oniki olan kuvvetler toplanmış olan insan, süfli âlemde rabbanî olur, Allah'a yaklaşır ve ondan teklif kalkar. Hüsrev, tamamı ismi a'zam olan harflerle bu âlemi idare eder, kim bu harflerden birini düşünüp anlayabilirse ona en büyük sırlar açılır, kim bu harflerden mahrum olursa rûhânî dört kuvvetin karşısında ahmaklık, cehalet ve keder körlüğünde kalır.»

Keyneviyye : C. I, s. 648 - 650.

«Keynevîler üç asıl isbat ederler : Su, ateş, toprak. Mevcudat bu üç asıldan meydana gelmiştir. Ateş, nurânî ve hayırlıdır, su cismanî ve şerlidir, bu âlemde ateşten hayırlısı, sudan şerlisi yoktur, toprak ikisinin ortasıdır derler.»

Sabiilik : C. I, s. 555 - 558, C. II, s. 669 - 679.

«Sabiiler, biz Allah'ı, onun buyruk ve yasaklarını bilmekte bir vasıtaya muhtacız. Ancak bu vasıta beşer (insan) değil, melek olmalıdır. Çünkü insan, diğer insanların yediğinden yer, içtiğinden içer, onlardan farklı bir yanı yoktur. İnsanların kendileri gibi bir beşere itaat etmeleri gereksizdir. Melek ise saf ve temizdir, Allah'a yakındır, insanlarla Allah arasında vasıta olması daha uygundur diyorlar, Saîilerin aksine olarak Hanifler, bu vasıtanın insan olmasının gerekli olduğunu söylüyorlar. Beşer olması bakımından bi-

ze benzeyen, ancak temizlik, masumluk, hikmet ve kuvvette mertebesi meleklerden üstün olan insan, ruhaniyyet bakımından da bizden üstündür, bu üstünlükleri olan insan, rûhanî yönü ile Allah'dan vahiy alır, beşeriyyet yönü ile bize ulaştırır diyorlar.

Sabiilik, Hanifliğin karşılığıdır, Lügatta meyletmek anlamına gelir. Hak yoldan, peygamberlerin yolundan ayrıldıkları için onlara bu isim verilmiştir. Kendilerine göre sabiilik : İnsan kaydından kurtulmak, vasıta olarak meleği kabul etmek ve insanı reddetmektir.

Sabiiler, âlemi yaratan, hükmeden ve hadislik illetlerinden münezzeh olan yüce bir yaratıcı vardır. Bizim, onun zatına ulaşmaktan aciz olduğumuzu bilmemiz gerekir. Biz ona ancak, kendisine yakın olan vasıtalarla ulaşabiliriz. Bu vasıtalar, cevher, fiil, hareket bakımından temiz olan rûhanîlerdir (melekler). Melekler, cevher olarak temizdirler : Melekler cismanî maddelerden soyulmuş, cesede ait kuvvet ve hasletlerden uzak, zaman değişmeleri ve mekan hareketlerinden münezzehdirler, onların karakteri temizlik, yaratılışları tesbih ve takdis üzerinedir. Emrettiği şeylerde Allah'a isyan etmezler, ne ile emrolunurlarsa onu yaparlar. Bize melekleri öğreten ilk öğretmenimiz «Azimon ve «Hürmüz» dür. Biz onlara yaklaşmaya çalışırız ve onlara tevekkül ederiz. Onlar, bizim tanrılarımızdır. Onlar, her şeyin sahibi, tanrısı ve tanrıların tanrısı olan Allah'a bizi ulaştırır, onun katında bize şefaath ederler. Bize düşen nefsimizi şehvî kötülüklerden temizlemek, ahlâkımızı hırs ve şehvî arzularımızın isteklerinden korumaktır. Biz bunları yapınca meleklerle münasebetimiz hasıl olur, isteklerimizi onlara arzedebiliriz ve onlara yönelebiliriz. Böylece onların ve bizim rabbimiz olan Allah katında bize şefaathlerini temin etmiş oluruz. Bu temizlenme ve paklanma ancak çalışarak, pehriz yaparak, nefislerimizi şehvî arzularından menederek mümkün olur, meleklerden yardım isteyerek, dua edip boyun bükerek, namaz kılarak, oruç tutarak, adak adıyla, kurban keserek, buhurlar tütürerek ve muskalar yaptırarak nefislerimize vasıtasız olarak yardım sağlarız. Belki de bunları yapınca kendilerine vahiy geldiğini iddia edenlerle aramızda bir fark kalmaz. Peygamberler bizim gibi insandır, bizim cisim ve şeklimizdendirler, maddî bakımdan bize benzerler, yediğimizden yerler, içtiğimizden içerler, bizim gibi insanlara neden itaat edelim.

Melekler fiil olarak temizdirler : Melekler, işleri bir halden diğer bir hale çevirmede, iş yapmak ve meydana getirmekte, mahlu-

katı başlangıç noktasından alıp olgunluğa ulaştırmada vasıta olan sebeplerdir. Kuvveti Allah'dan alır, mahlukata verirler. Meleklerin bir kısmı gezegenleri kendi feleklerinde yönetirler, gezegenler meleklerin heykelleridir. Her meleğin bir heykeli, her keykelin bir feleği vardır. Meleklerin heykellere nisbeti, ruhun cesede nisbeti gibidir. Ruh cesedin rabbidir diyorlar.

Sabiiler, heykellere tanrı adını veriyorlar, çoğu zaman da baba adını kullanıyorlar, anasıra (unsurlar) anne adını veriyorlar. Meleklerin işi anasıra ve tabiata tesir meydana getirmek için gezegenleri belli miktarda harekete geçirmektir, bu hareketten çeşitli terkipler, bu terkiplerden de çeşitli karışımlar meydana gelir. Bunlardan da cismanî kuvvetler doğar. Bunların üzerine ruhanî nefisler terkiib olunur, canlı ve bitki çeşitleri gibi. Bazen tesirler küllî bir rûhanîden sadır olan küllî tesir, cüz'î bir rûhanîden sadır olan cüz'î tesir şeklinde olur. Her çeşit yağmura, her damla yağmura bir melek vardır. Meleklerin bir kısmı gökte meydana gelen ulvî olayları yönetirler. Yerden yukarıya doğru yükselen şeyler yer yüzüne tekrar kar, yağmur, dolu, rüzgar biçiminde geri dönerler. Bunlardan başka gökten inen yıldırım, havada çakan şimşek, bulutlar, sisler, gök kuşağı, kuyruklu yıldızlar, kayarak parlayan ve sonra kaybolan gök taşları, yer yüzünde meydana gelen zelzeleler, seller, buharlaşmalar ve benzeri bütün şeyleri melekler yönetirler.

Meleklerin bir kısmı, mevcudata sirayet eden kuvvetlere vasıta olurlar. Bütün kainata yayılan hidayeti bu melekler yönetirler. Hatta meleklerin yönettiği bu kuvvet ve hidayetin dışında kalan hiçbir mevcut şey göremeyiz diyorlar.

Melekler hal olarak temizdirler : Meleklerin halleri, tanrıların tanrısı etrafında koku, ni'met, lezzet rahat, sevinç, memnunluk şeklindedir. Meleklerin yiyeceği ve içeceği tesbih, tehlil, ululama ve şükretmedir diyorlar.»

Sabiilerin ibadet ve heykelleri : C. I, s. 789 - 790.

«Bütün sabiiler günde üç vakit namaz kılarlar, cünüplükten yıkanırılar ve ölüye dokundukları zaman da yıkanırılar. Deve, köpek, domuz, gagalı kuşlar ve güvercinin etini yemezler. Alkollü içkileri ve erkeklerin sünnet olmasını yasaklarlar. Nikahta veli ve şahidin hazır bulunma şartını ararlar. Hakimin hüküm ve kararı olmadan boşanmaya izin vermezler. Bir erkeğin iki kadınla evlenmesini yasaklarlar.

Sabiiler, heykellerini meleklerin, akli cevherlerin ve gezegenlerin isimlerine izafe ederek yaparlar. Heykellerin bazıları şunlardır. İlk sebep heykeli (Allah Heykeli), Akıl heykeli, siyaset heykeli, suret heykeli, nefis heykeli, altı köşeli zühal heykeli, üç köşeli müşteri heykeli, Dikdörtgen şeklinde merih heykeli, dört köşeli güneş heykeli, ortadan dört köşe, dıştan üç köşeli zühre heykeli, ortası dikdörtgen, dıştan üç köşeli atarit heykeli ve sekiz köşeli ay heykeli.»

Tenasüh ve Hulûl : C. II, s. 785 - 786.

«Tenasüh inancı aslında sabiilerin Harnaniye kolundan doğmuştur. Tenasühçüler ruhların cesedlerde devam edeceğine, bir şahıstan diğer bir şahsa geçeceğine, ceset öldükten sonra ruhun onu terkedip diğer başka bir cesede gireceğine ve bunun sonsuz olarak böyle devam edeceğine inanırlar. Onlara göre tenasüh, devir ve dolaşmaların sonsuz olarak tekrar etmesinden ibarettir. Her devirde daha önceki devirlerde olanların benzerleri meydana gelir. Sevap ve günah ahiret için değil, bu dünya içindir, ahiret için çalışmaya lüzum yoktur. Bizim bu dünyada yaptıklarımız, daha önce dünyaya gelip geçen seleflerimizin yaptıklarının karşılığıdır. Bizim bu dünyada bulduğumuz sükûn, ferah, sevinç ve rahat daha önceki devirlerde bizden önce geçen seleflerimizin iyi amellerinden dolayı olup, onların bu amellerinin sonucudur. Bu dünyada küliet, sıkıntı, hüzn ve keder olarak çektiklerimiz bizden önceki seleflerimizin kötü amellerinin sonucudur. Bu, daha önce böyle idi, şimdi böyledir, bundan sonra da böyle olacaktır, bunun değişmesi hiçbir şekilde beklenemez.

Hulûl : Allah'ın zatının bir şahsın ruhuna girmesidir. Bu, çok defa zati ilâhî'nin tamamının hulûlu ile olur, çoğu kere ise Allah'ın zatının bir kısmının, şahsın mizacının istidadı kadarı ile o şahsın ruhuna girmesi ile olur. Allah çok defa gökteki heykellerde teşahhus eder, onlara girer. O, birdir. Ancak o, heykellerin fiilleri ayrı ayrı şahıslarda teşahhus edip müessir olduğu mikdarda zahir olur. Sanki yedi heykel Allah'ın yedi uzvudur, sanki bizim yedi uzvumuz Allah'ın yedi heykelidir. O, heykellerde zahir olur, bizim dilimizle konuşur, gözümüzle görür, kulağımızla işitir, ellerimizle tutar, ayaklarımızla yürür, uzuvlarımızla iş yapar.»

C. II, s. 1279 - 1280.

«Hiçbir din ve millet yoktur ki onda tenasühten bir iz bulunmasın. Hindli tenasühçular bu konuda en ileri gidenleridir. Onlar

tenasühu şöyle açıklıyor : Tenasüh; Belli bir vakitte, belli bir ağaca belli bir kuş konmuş, bu kuş yumurtlamış, kuluçkaya yatmış, kuluçka müddeti bitince yumurtayı gaga ve pençesi ile kırmış, yumurtadan parlak bir ateş fişkırmış ve kuşu yakmış, yanma sonucu meydana gelen yağlar ağaçtan aşağı akıp bir mağarada toplanmış, bir sene geçip onun ortaya çıkma vakti gelince, yağdan, yanan kuşun bir benzeri halkolmuş, kuş tekrar uçmuş, yine o ağaca konmuş, yine yumurtlamış, kuluçkaya yatmış, yumurtayı kırmış, yumurtadan ateş fişkırmış ve kuş yanmış... Sonsuza kadar bu böyle devam etmiş ve böyle devam edecektir. Dünya ve onun içinde yaşayan her şey, bütün devirler boyunca bunun gibidir.

Feleklerin hareketi devirli olunca pergelin başının başlangıç noktasına ulaşip birinci çizgiyi takib ederek tekrar ikinci olarak aynı devri yapması normaldir. İkinci devir birinci devrin aynısı ile tekrar eder, iki devir arasında bir aykırılık yoktur ki iki eser arasında bir aykırılık olsun. Bütün tesir olunanlar (harekete geçirilenler), ilk hareket ettikleri noktaya dönerler. Yıldızlar, felekler aynı noktaya dönerler, boyları, birleşmeleri aynı olan şeylerin, onları harekete geçiren ilk müessirlerde de ihtilaf etmemesi gerekir, işte buna tenasüh denir.

Tenasuhçular, büyük devrin kaç yılda tamamlandığında ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı 30.000 yıl derken, bazıları 360.000 yıl demişlerdir. Bu devir gezegenlerin değil, sabit gök cisimlerinin seyirine itibarladır. Ekserisine göre felek, su, ateş ve havadan ibarettir. Gök cisimleri ateş ve hava ihtiva ederler. Ulvî mevcudat yok olmaz, ancak yere ait unsurlar yok olur demektedirler.»

Brahmanlar : C. II, s. 1270.

«Bazıları bunların İbrahim (A.S.) a mensup olduklarından bu ismi aldıklarını zanneder, halbuki onlar peygamberleri ve peygamberliği inkar ederler, dolayısı ile İbrahim (A.S.) ı da inkar ederler ve onunla hiçbir alâkaları yoktur. Brahmanlar, Brahm isimli bir adama bağlıdırlar. Brahm kavmine nebiliğin olmadığını ve olamayacağını bazı delillerle isbatlamaya çalışmıştır. (Bu deliller şunlardır). a) Peygamber olarak gelen kimsenin ya akla dayanması, veya onu kabul etmemesi gerekir. Eğer akla dayanıyorsa, bize Allah'ı bulmakta ve ona iman etmede akıl kafidir, niçin ayrıca bir peygambere muhtac olalım ? Şayet akli kabul etmiyorsa bu makbul değildir, çünkü akla uymayanın kabul edilmesi, insanlık

hududundan çıkıp hayvanlık sınıfına girmektir. b) Akıl, Allah'ın hükmediciliğine delalet eder. Hakim olan Allah, kullarından ancak akıllarının uygun bulduğu şeylere itaat etmelerini ister. Aklî deliller âlemin hükmeden, bilen ve kudret sahibi bir yaratıcısının olduğuna ve kullarına şükürü gerektiren ni'metler verdiğine delalet eder. Biz aklımızla yaratma delillerine bakar, bize verdiği ni'metlere karşılık ona şükrederiz. Biz ona şükredince sevap, inkar edince de günah kazanırız. Bize ne oluyor ki bizim gibi olan bir beşere uyuyoruz ? Çünkü peygamber bize Allah'ı bilmek ve ona şükretmekle emrediyorsa zaten biz aklımızla onu buluyor ve biliyoruz, nebiye muhtaç değiliz. Eğer aklımızla bilmediğimiz şeyleri emrediyorsa, bu sözü onun yalancılığının delilidir. c) Akıl âlemin bir yaratıcısının olduğuna delalet eder. Hakim olan Allah, kullarına aklın çirkin bulduğu şeyleri emretmez. Şeriat sahiblerinden bir kısmının makul olmayan şeyleri emrettiği bilinmektedir. Mesela : İbâdette belli bir yöne dönmek, hac için bir yer etrafında dönmek, koşmak, taş atmak, ihram giyip telbiye getirmek, cansız taşı öpmek, kurban kesmek, insana gıda olabilecek bir çok şeyleri haram kılmak ve benzeri şeyler. Bütün bunlar akla ve akıl hükümlerine aykırıdır. d) Nebilikte en büyük günah, şekil, akıl ve zat bakımından senin gibi olan bir adama uymaktır, çünkü o, senin yediğini yer, içtiğinden içer, senin zatın hakkında tasarrufta bulunduğundan, sen ona nisbetle bir cansız gibi; senin her işine müdahale ettiğinden, sen ona nisbetle bir hayvan gibi; emir ve yasaklarla senin önüne geçtiğinden sen ona nisbetle bir köle gibi olursun. Hangi meziyyetlerinden dolayı o senden üstündür ? Senin ona hizmet etmeni gerektiren hangi faziletleri vardır ? Elinde davasının doğruluğuna delalet eden ne vardır ? Siz onun sözlerine inanıyorsanız, söz bakımından bir üstünlüğü yoktur. Mucize ve delillerine bakıyorsanız, bizim de gaibden haber vermek gibi cisim ve cevher hususiyetlerimiz vardır.

Cevap : Siz âlemin hakim olan bir yaratıcısının olduğuna inanıyorsunuz, onun emir ve yasaklarını, (onun her şeye) hakim olduğunu itiraf ediyorsunuz. Düşüncemizde, işlerimizde, yaptıklarımızda, yapmadıklarımızda her şey onun için... hüküm ve emir.

Bütün insanlığın akli aynı seviyede olmadığı gibi, Allah'ın emirlerini düşünüp çıkaracak seviyede değildir. Beşer nefsinin bütününü Allah'ın hükmünü akli ile bulacak noktaya ulaşamaz. Muhelif derecedeki akıllara Allah'ın emir ve yasaklarını belletmekte mutlaka bir peygambere ihtiyaç vardır.»

- Bedran, Muhammed Fethullah, Mukaddime, el-Milel ve'n-Nihal'in I. cildinin önsözü, Kahire, 1947.
- Ebu'l-Fida, İsmail, el-Muhtasar fi Ahvali'l-Beşer (Tarihu Ebi'l-Fida) İstanbul, H. 1280.
- Geylanî, Muhammed Seyyid, Mukaddime, el-Milel ve'n-Nihal'in 1975 yılı neşrinin I. cildinin önsözü, Beyrut, 1975.
- Geylanî, Zeylü'l-Milel ve'n-Nihal, el-Milel ve'n-Nihal'in 1975 Neşrinin II. cildinin Zeyli, Beyrut, 1975.
- Harman, Ömer Faruk, Dinler Tarihi Açısından Şehristanî ve el-Milel ve'n-Nihal, (Öğretim Üyeliği Tezi) Ank. Üni. İlâhiyat Fakültesi kütüphanesinde mevcut daktilo yazması.
- İbni, Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, el-Kamilu fi't-Tarih, C. I, Beyrut, 1965.
- İbni Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman, C. III, Kahire, 1948.
- İbni Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal, C. I-IV, Mısır, H. 1317.
- İbnü'l-İmad, Ebu'l-Felah Abdülhayy el-Hanbelî, Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb, C. IV, Beyrut, Tarihsiz.
- Katip Çelebi, (Hacı Halife) Mustafa b. Abdullah, Keşfü'z-Zunûn an Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn, C. II, İstanbul, 1943.
- Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, Âsaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad, Beyrut, 1969.
- Kıtab-ı Mukâdes Kur'an-ı Kerim.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul, 1933.
- Serkis, Yusuf İlyan, Mu'cemu'l-Matbuatu'l-Arabiyye ve'l-Muarraba, C. II, Mısır, H. 1346.
- Subkî, Ebu Nasr Abdülvahhab b. Takiyyuddin, Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra, C. IV, Mısır, H. 1324.
- Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed, el-Milel ve'n-Nihal, Muhammed F. Bedran Neşri, C. I-II, Mısır, 1947.
- Şehristanî, Nihayetü'l-İkdam fi İlmi'l-Kelam, A. Guillaume Neşri, London, 1934.
- Tanci, Muhammed, Şehristanî, İslâm Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul, 1970, s. 393 - 396.
- de Vaux Carra, Şehristanî, Daru'l-Maarifi'l-İslâmiye, C. XIII, Tahran, 1933, s. 424 - 427.
- Yakut el-Hamevî, Ebu Abdullah er-Rûmî, Mu'cemu'l-Buldan, C.V., Mısır, 1906.
- Yusuf Ziya, Şehristanî, Daru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 3, 5-6, İstanbul, 1926 - 1927, s. 262 - 314, 186 - 277.